

Таццяна Анікеенка
Алена Рудэнка
Мінск

Тыпалогія міжмоўнай аманіміі ў беларускай і іншых славянскіх мовах паводле паходжання

Пытаннем міжмоўнай аманіміі прысвечана значная колькасць навуковай літаратуры. Не звяртаючыся да гісторыі абмеркавання праблемы і адзначыўшы, што мы разумеем міжмоўныя амонімы максімальна шырока, засяродзімся на адным – на наш погляд, найменш асветленым – аспекце.

Мэта дадзенага артыкула – даць тыпалогію міжмоўных амонімаў з пункту гледжання іх паходжання. Пад увагу бяруцца блізкароднасныя – а менавіта славянскія – мовы: у асноўным беларуская ў дачыненні да балгарскай (паўднёvasлавянская мова); прыводзіцца таксама беларуска-чэшскі (заходнеславянская мова) і беларуска-ўкраінскі (усходнеславянская мова) ілюстрацыйны матэрыял.

Усе „фальшывыя сябры перакладчыка” можна падзяліць на аказіянальныя, выпадковыя (1) і дэрывацыйна звязаныя (2).

1. У межах першай групы аманімічныя адзінкі дзвюх моў не маюць ніякай этымалагічнай сувязі паміж сабой. У гэтай групе слоў можна вылучыць наступныя падгрупы:

1.1. Этымалагічна абедзве лексемы з’яўляюцца спрадвечнымі словамі. Такія міжмоўныя амонімы могуць быць як невытворныя, так і вытворныя.

1.1.1. Невытворныя.

Беларуска-балгарскія: бел. *ліс* ‘драпежная жывёла з сямейства саба-чых’ < праслав. **lisъ*, *lisica*¹ // балг. *лис* ‘той, у каго выпалі валасы’ < праслав. **lyszъ*²;

беларуска-чэшскія: бел. *мыліць* – чэш. *mylit* ‘хлусіць, уводзіць у зман’, бел. *кныр* – чэш. *knír* ‘вусы’, бел. *суд* – чэш. *sud* ‘бочка’, бел. *мех* – чэш. *tesh* ‘мох’, бел. *парог* – чэш. *paroh* ‘рог’, бел. *нераст* – чэш. *perost* ‘мінерал, выкапень’, бел. *хмыз* – чэш. *hmyz* ‘насякомыя’, бел. *дзік* – чэш. *dík* ‘падзяка’³;

беларуска-ўкраінскія: бел. *ба`лы* – укр. *‘бали* ‘пустая размова, балбатня’⁴.

¹ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 6, *Ліра – Маячыць*, Мінск 1990, с. 4 [далей: *ЭСБМ*].

² *Български етимологичен речник*, т. 2, *И – крепя*, София 1979, с. 418 [далей: *БЕР*].

³ Тут і ніжэй чэшскія прыклады падбіраліся з: *Slovník spisovného jazyka českého*, т. 1–8, Praha 1989.

⁴ Тут і ніжэй украінскія прыклады падбіраліся з: *Словник української мови*, тт. 1–11, Київ 1970–1980.

1.1.2. Вытворныя.

Беларуска-балгарскія: бел. *дзівак* 'чалавек з незвычайнымі схільнасцямі, звычкамі, поглядамі; арыгінал' < *дзіва* < праслав. **divo*⁵ // балг. *дивак* 'чалавек з першабытнага племені' < *див* 'дзікі' < ст.-сл. *диви*⁶. Суфікс *-ак* і ў балгарскай, і ў беларускай мовах ўжываецца для ўтварэння назоўніка для называння асобы, аманімічныя адносіны ў гэтым выпадку ўсталёўваюцца ў сувязі са спецыфікай семантыкі сугучных каранёў слоў.

Беларуска-чэшскія: бел. *пасак* – чэш. *pasák* 1. 'пастух', 2. 'сутэнёр', бел. *запор* – чэш. *zápor* 1. 'адмаўленне', 2. 'недахоп'.

Беларуска-ўкраінскія: бел. *вадкі* – укр. *вад'кий* 'шкодны'; бел. *збытчык* – укр. *збиточник* 'свавольнік'; бел. *лабаты* – укр. *лобатий* 'з вялікімі лапамі'; бел. *пашыць* 'сшыць' – укр. *пашити* 'палаць, гарэць'; бел. *спіс* – укр. *спис* 'кап'ё'.

1.2. У адной мове слова з'яўляецца запазычаннем, у другой яно спрадвечнае.

Беларуска-балгарскія: бел. *аба* прыназ. з М. ужыв. у спалучэннях *аба мне* і (радзей) *аба ўсім* (*усёй, усіх*) – мае праславянскі характар⁷ // балг. *аба* 1. 'тоўстая ваўняная тканіна'; 2. 'верхняе мужчынскае адзенне з гэтай тканіны' – праз турэцкую *аба* з арабскай⁸; бел. *ага* 1. *часц.* ужываецца пры выказванні згоды, сцвярджэння, пры ўспамінанні чаго-н., пры перамене тэмы гутаркі і пад.; 2. *выкл.* вокліч з пераможнай інтанацыяй – найбольш верагоднае паходжанне: *ага* < *а-га*. Тут *а-* мае сваю першасную выклічнікавую функцыю, другі элемент выкарыстоўваецца таксама самастойна⁹ // балг. *ага* 'гістар. ганаровае званне, якое падчас турэцкага іга давалася балгарамі высокапастаўленаму турку' – ад тур. *а́га* 'ўплывовы турак, буйны землеўладальнік; тытул ваеннага начальніка ў Асманскай імперыі'¹⁰; бел. *плітка* 'памянш. ад *пліта*: вялікі плоскі камень або кавалак металу з роўнай паверхняй' – у беларускай мове, відаць, з'яўляецца балтызмам і суадносіцца з літ. *plytėti* 'распацірацца'¹¹ // балг. *плитка* 'валасы, сплеченыя разам; вянок' – вытворнае ад этыратыўнай асновы *плит-* дзеяслова *плета* (ад прасл. **plesti*)¹².

Беларуска-чэшскія: бел. *бухта* 'заліў' (з нем. *Bucht*)¹³ – чэш. *buchta* 'булачка' (ад славянскай экспрэсіўнай асновы *buch-*)¹⁴.

Беларуска-ўкраінскія: бел. *біс* – укр. *біс* I = бел., *біс* II 'злы дух, сатана' (у дадзеным выпадку міжмоўная аманімія абумоўлена ўнутрымоўнай ва ўкраінскай мове).

⁵ ЭСБМ, т. 3, Г – Ішчэ, Мінск 1985, с. 134.

⁶ БЕР, т. 1, А – З, София 1979, с. 381.

⁷ ЭСБМ, т. 1, А – Бячэйка, Мінск 1978, с. 39.

⁸ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 1.

⁹ ЭСБМ, т. 1, *op. cit.*, с. 71.

¹⁰ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 3.

¹¹ ЭСБМ, т. 9, Пе-не-не – Праснак, Мінск 2004, с. 204.

¹² БЕР, т. 5, Падеж – пуска, София 1996, с. 355.

¹³ М. Ф а с м е р, *Этимологический словарь русского языка в 4 томах*, т. 1, А–Д, Санкт-Петербург 1996, с. 256.

¹⁴ J. H o l u b, S. L y e r, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1978, s. 107.

1.3 Аманімічныя адзінкі дзвюх моў з'яўляюцца этымалагічна не звязанымі запазычаннямі.

Беларуска-балгарскія: бел. *барак* 'лёгкае драўлянае збудаванне для чацовага жылля' – запазычанне з франц. *baroque* 'тс' (< італ. *baracca*)¹⁵ // балг. *барак* 'дыял. маленькі худы сабачка' – ад тур. *barak* 'касматы, зарослы, худы сабачка'¹⁶; бел. *кат* 'асоба, якая прыводзіць у выкананне смяротны прыгавор, ажыццяўляе кару, катую' – спрэчная этымалогія, магчыма, запазычанне праз польскую з ням. дыялекта (баварск.) *kat(e)*, ням. *Gatte* 'падручны ката'¹⁷ // балг. *кат* 'паверх будынка, пласт' – ад тур. *kat* 'паверх'¹⁸.

Беларуска-чэшскія: бел. *канава* (з італ. *canale* праз польск. *kanaf*)¹⁹ – чэш. *kanava* 'канва' (з франц. *canevas*)²⁰; бел. *фара* 'фара, рэфлектар' (з франц. *phare*)²¹ – чэш. *fara* 'царкоўны прыход' (< ст.-ням. *pharre*)²²; бел. *газа* (з ням. *Gas*)²³ – чэш. *gáza* 'марля' (з франц. *gaze*)²⁴; бел. разм. *фартэль* (з с.-в.-ням. *vorteil* 'выгада, перавага' праз польск. *fortel* 'выгада, хітрыкі')²⁵ – чэш. *fortel* 'спрыт'; бел. *парта* 'парта, школьны стол' (з ням. *apart* ці франц. *à part*)²⁶ – чэш. *parta* 'група' (з нем. *Partei*)²⁷.

1.4. Лексемы, якія знаходзяцца ў аманімічных адносінах і этымалагічна не маюць нічога супольнага, а іх аманімічнасць тлумачыцца фанетычнымі асаблівасцямі той ці іншай мовы.

Беларуска-балгарскія: бел. *кон* 'месца, дзе ставяцца фігуры, якія трэба выбіваць (пры гульні у гарадкі і г.д.), галоўнае месца дзеяння на пляцоўцы, на якім стаяць удзельнікі гульні' – ад праслав. **konъ* 'канец', якое захавалася ў першапачатковым выглядзе толькі ў частцы славянскіх моў, у іншых яго выцесніла вытворнае *копсь*²⁸ // балг. *кон* 1. 'непарнакапытная свойская жывёла, якая служыць для язды і перавозкі'; 2. 'від гімнастычных снарадаў для пераскоквання' – ад праслав. **kotonъ*²⁹. Відавочна, у беларускай мове таксама ўжываецца лексема *конь*, але фанетычныя асаблівасці балгарскай мовы (немагчымасць мяккага на канцы слова), абумовілі супадзенне гэтага слова з іншым словам беларускай мовы. Тое ж назіраецца і ў выпадку бел. *зэт*

¹⁵ ЭСБМ, т. 1, *op. cit.*, с. 308.

¹⁶ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 33.

¹⁷ ЭСБМ, т. 4, *К – Каята*, Мінск 1988, с. 301.

¹⁸ БЕР, т. 2, *op. cit.*, с. 265.

¹⁹ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 2, *Е–Муж*, Санкт-Петербург 1986, с. 177.

²⁰ J. H o l u b, S. L u e r, *op. cit.*, s. 230.

²¹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 тамах, т. 5, *У–Я*, Мінск 1984, с. 111.

²² J. H o l u b, S. L u e r, *op. cit.*, s. 162.

²³ Н.М. Ш а н с к и й, В.В. И в а н о в, Т.В. Ш а н с к а я, *Краткий этимологический словарь русского языка*, Москва 1971, с. 100.

²⁴ J. H o l u b, S. L u e r, *op. cit.*, s. 178.

²⁵ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 4, *Т–Ящур*, Санкт-Петербург 1987, с. 204.

²⁶ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 3, *Муза – Сят*, Санкт-Петербург 1987, с. 209.

²⁷ J. H o l u b, S. L u e r, *op. cit.*, s. 360.

²⁸ ЭСБМ, т. 5, *Каяць – Ліпянка*, Мінск 1989, с. 95.

²⁹ БЕР, т. 2, *op. cit.*, с. 578.

‘апошняя літара лацінскага алфавіта’ – запазычанне з лацінскай мовы³⁰ // балг. *зет* ‘муж дачкі, сястры’ – ад праслав. **zety*³¹.

Беларуска-чэшскія: бел. *кліч* – чэш. *klíč* ‘ключ’.

Беларуска-ўкраінскія: бел. *ліс* – укр. *ліс* ‘лес’, бел. *кім* – укр. *кім* ‘кот’.

2. Аманімічныя адзінкі дзвюх моў, якія маюць паміж сабой пэўную этымалагічную сувязь. Такія адносіны паміж словамі часта ўзнікаюць, калі ў адной ці ў абедзвюх мовах словы полісемічныя ці маюць генетычна звязаныя амонімы. Тут можна вылучыць наступныя падгрупы:

2.1. Лексемы гэтай падгрупы этымалагічна ўзыходзяць да аднаго славянскага караня, а міжмоўная аманімія з’яўляецца вынікам нераўнамернага развіцця моў. Вельмі істотную ролю ў гэтым адыгрывае метафарычнае пераасэнсаванне значэння слова.

Беларуска-балгарскія: бел. *вянец* ‘вянок’ < праслав. **věньсь* < **viti* ‘віць’³² // балг. *венец* 1. ‘кола, сплеченае з кветак і галінак’; 2. ‘мясістая частка, якая пакрывае сківіцу’ – ад праслав. **věньсь*, ад караня дзеяслова **viti* ‘віць’³³. Другое значэнне слова балгарскай мовы развіла ў выніку метафары паводле падабенства формы (балг. *венец* ‘дзясна’).

Такое ж метафарычнае пераасэнсаванне першапачатковага значэння праславянскага караня можна прасачыць у бел. *грыжа* ‘грыжа’ < праслав. **gryz-ti* ‘грызці’: **gryz-ja*³⁴ // балг. *грижа* ‘непакой, старанне нешта зрабіць’ – ад прасл. **gryz-jā*; семантычнае развіццё ‘фізічны боль’ → ‘прыгнечаны душэўны стан’³⁵. Звяртае на сябе ўвагу адсутнасць у значэннях слоў агульнай семы ў сінхроніі, але гэтая сема – ‘нешта непрыемнае, што замінае, прыносіць пакуты’ – выяўляецца падчас дыяхранічнага аналізу.

Цікавы шлях семантычнага развіцця балгарскай лексемы *калина*. Балг. *калина* 1. ‘лясное дрэва з белымі кветкамі і зярністымі чырвонымі пладамі’; 2. ‘назва старэйшай сястры або стрыечнай сястры мужа ў адносінах да яго жонкі’ < праслав. **kalina* ‘Virburnum opulus’, вытворнага ад праслав. **kalъ* з суфіксам **-ina*, бо расце ў балоцістых, вільготных месцах³⁶. Бел. *каліна* ‘расліна Virburnum opulus’ – этымалогія, прапанаваная Этымалагічным слоўнікам беларускай мовы³⁷, цалкам супадае з этымалогіяй балгарскага слоўніка. Відавочна, што перанос назвы расліны на назву чалавека ў балгарскай мове звязаны з традыцыйнымі фальклорнымі параўнаннямі маладой дзяўчыны з тонкім і зграбным кустом, у дадзеным выпадку – з калінай.

Часам высвятленне этымалогіі і сцвярджэнне агульнага паходжання разнамоўных лексем спрэчнае. Напрыклад, балг. *вейка* ‘галінка’ – ад старасл.

³⁰ ЭСБМ, т. 3, *op. cit.*, с. 354.

³¹ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 636.

³² ЭСБМ, т. 2, В – Вяшчэль, Мінск 1980, с. 301.

³³ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 133.

³⁴ ЭСБМ, т. 3, *op. cit.*, с. 109.

³⁵ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 281.

³⁶ БЕР, т. 2, *op. cit.*, с. 168.

³⁷ ЭСБМ, т. 4, *op. cit.*, с. 387.

вея 'галіна', роднаснае з віць 'звіваць, агінаць'³⁸ і бел. *вейка* 'валасок на краі павека' – ад прасл. **věia* 'тс'. Гэта апошняе можа быць метафарычным ужываннем слова **věia* 'галінка', але можна думаць і пра непасрэднае ўтварэнне ад **věiati* 'веяць, дуць'³⁹.

Беларуска-чэшскія: бел. *гвозд* 'драўляны цвік' – чэш. *hvozd* 'вялікі густы лес', бел. *труп* 'мярцвяк' – чэш. *trup* 'тулава, торс', бел. *ільгота* – чэш. *lůta* 'тэрмін', бел. *урок* – чэш. *úrok* 'працэнт, адсотак', бел. *парэз* – чэш. *pařez* 'пень', бел. *прытомнасць* – чэш. *přítomnost* 1. 'прысутнасць', 2. 'сучаснасць', бел. *пакута* – чэш. *pokuta* 'штраф', бел. *памер* – чэш. *potěr* 1. 'адносіны', 2. 'сывязь', 3. 'прапорцыя', 4. 'абставіны, умовы', бел. *пасольства* – чэш. *poselství* 'ліст', бел. *прах* 'прах, попел' – чэш. *prach* 1. 'пыл', 2. 'пух', 3. 'порах', 4. мн. экспр. 'грошы', бел. *прамень* – чэш. *pramen* 1. 'крыніца', 2. 'пасма', бел. *рыхлы* – чэш. *rychlý* 'хуткі', бел. *прыгода* – чэш. *příhoda* 'выпадак', бел. *статак* – чэш. *statek* 1. 'гаспадарка, сядзіба', 2. 'маёмасць', 3. 'каштоўнасць, скарб', бел. *заход* – чэш. *záchod* 'туалет'.

Беларуска-ўкраінскія: бел. *змога* – укр. *змога* 'магчымасць', бел. *злыдзень* – укр. *злиден* 'бядняк', бел. *выстава* – укр. *вистава* 'п'еса', бел. *трус I* 'жывёла сямейства трусаў', *трус II* 'землятрус', *трус III* 'баязлівец' – укр. *трус* 'вобыск'; бел. *маніць* 1. 'прывабліваць', 2. 'хлусіць' – укр. *манити* 'прывабліваць'; бел. *латаць* 'прышываць латку' – укр. *латати* 1. = бел., 2. 'біць'; бел. *гадзіна* 1. 'гадзіна', 2. 'адрэзак часу', 3. 'адрэзак часу, які адводзіцца на ўрок, лекцыю і пад.' – укр. *година* I 1. = бел. 1, 2. = бел. 2, 3. = бел. 3, 4. 'пэўны адрэзак часу, пара, момант', *година* II 'цёплае, сонечнае надвор'е'; бел. *баран I* 1. 'назва жывёлы', 2. лаянк. 'дурань', *баран II* 'рубанак' – укр. *баран* 1. = бел. I 1, 2. = бел. II 2, 3. 'верх намёта', 4. 'мяккая частка кавуна, гарбуза'; бел. *даганяць* 1. 'даганяць, раўняцца з кім-, чым-н.', 2. 'дасягаць аднолькавых поспехаў', 3. 'прымушаць рухацца да пэўнага месца', 4. 'даводзіць што-н. да пэўнай ступені' – укр. *догоняти* I 1. = бел. 1, 2. = бел. 2, 3. = бел. 3, *догоняти* II 'дакараць, папікаць'; бел. *жахацца* 1. 'лякацца', 2. 'моцна біцца аб што-н.' – укр. *жахатися* 1. = бел. 1, 2. 'рабіць сутаргавыя рухі'.

Генетычна звязаныя словы могуць разыходзіцца ў розных мовах не толькі паводле сігніфіката значэння, але і паводле канататыўнай часткі (гл. напрыклад, бел. *жаба* 'непрыемны чалавек' – чэш. *žába* 'дзяўчынка-падлетак') ці адрознівацца сферай ужывання (гл. чэш. дыял., часцей у Маравіі, *stolař* 'столяр' – бел. *сталяр* 'столяр').

2.2. Аманімічныя адзінкі дзвюх моў этымалагічна ўзыходзяць да аднаго слова, але гэтыя лексемы з'явіліся ў мове шляхам запазычання. У залежнасці ад таго, якім чынам словы патрапілі ў мову (непасрэдна з мовы-крыніцы ці з дапамогай мовы-пасрэдніцы) і, адпаведна, якім чынам паміж гэтымі лексэмамі развіліся аманімічныя адносіны, у дадзенай групе слоў можна вылучыць 3 падгрупы:

³⁸ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 129.

³⁹ ЭСБМ, т. 2, *op. cit.*, с. 81.

2.2.1. Абедзвюма мовамі слова было запазычана непасрэдна з мовы-крыніцы, але ў розных значэннях.

Беларуска-балгарскія: бел. *карэ* 1. 'баявое паstraенне ў форме чатырохвугольніка, якое прымянялася ў еўрапейскіх арміях да канца XIX ст.'; 2. 'квадратны выраз каўняра сукенкі ў форме чатырохвугольніка' – ад фр. *carré*⁴⁰// балг. *каре* 1. 'квадрат'; 2. 'у тэхніцы – прыстасаванне ў механізме аўтамабіля'; 3. 'чатыры чалавекі (пры гульні ў карты)' – ад фр. *carré* 'квадрат, чвэрць'⁴¹. Відавочна, што ўзнікненне аманіміі ў гэтым выпадку звязана з асаблівымі патрэбамі, якімі кіраваліся мовы падчас запазычвання, г.зн. тым, у якіх сферах мовам неабходна было запоўніць семантычныя лакуны. Гэтая падгрупа нешматлікая: мовы запазычвалі словы, як правіла, праз уплывовую мову-пасрэдніцу (беларуская – праз польскую і рускую, балгарская – праз рускую, нямецкую, турэцкую).

Словы могуць запазычвацца ў некалькіх значэннях, прычым гэтыя значэнні могуць быць розныя ці якое-небудзь з іх можа знікнуць падчас далейшага развіцця мовы-рэцыпіента.

Беларуска-балгарскія: бел. *ас* 'выдатны лётчык, майстар паветранага бою', з наступнай этымалогіяй: з рус. *ас*, дзе з 1910 г. з франц. *as*, якое ў значэнні 'добры салдат, лепшы спартсмен' фіксуецца з XX ст.; лац. *assis* няяснага паходжання абазначала адзінку вагі і грашовую адзінку, у фр. з XII ст. абазначала грашовую адзінку, адзінку на касцях, а потым на картах (на выкарыстанне *ас* як картачнага тэрміна ў беларускай мове ўказваў Карскі Чарнышову), адкуль і перайшло ў спартыўнае і ваеннае аргэ⁴² // балг. *ас* I 'вопытны лётчык на знішчальніку, майстар у паветраных баях' і *ас* II 'ігральная карта з адным знакам пасярэдзіне' – праз фр. *as* і праз навагрэч. *ас(σ)ос* ад італ. *asso* < ад лац. *as* 'прамавугольная бронзавая плітка, мера асноўнай манетнай адзінкі'⁴³. Такім чынам, слова, якое сёння лічыцца міжмоўным амонімам першапачаткова і ў нашай мове мела дакладны адпаведнік – семантыку картачнага тэрміна. Але з развіццём мовы ён быў выціснуты іншым словам (*туз*) і сёння не ўжываецца.

Бел. *лінейка* 'прамая лінія на паперы' запазычана з рус. *линейка*, якое існавала паралельна з першапачатковай формай *линийка*, запазычанай з польскай. *linijka*, што з'яўляецца памяншальнай формай ад лексемы *linija*⁴⁴// балг. *линейка* 'санітарная машына' – ад рус. устар. *линейка* 'від доўгай машыны для перавозкі людзей'⁴⁵. Існаванне міжмоўнай аманіміі ў дадзеным выпадку абумоўлена існаваннем унутрымоўнай аманіміі, бо ў беларускай мове таксама існуе слова *лінейка*, запазычанае з рускай мовы, са значэннем 'прадаўгаваты воз у выглядзе лінейкі на шырокіх колах'.

⁴⁰ ЭСБМ, т. 4, *op. cit.*, с. 289.

⁴¹ БЕР, т. 2, *op. cit.*, с. 246.

⁴² ЭСБМ, т. 1, *op. cit.*, с. 160.

⁴³ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 17.

⁴⁴ ЭСБМ, т. 5, *op. cit.*, с. 312.

⁴⁵ БЕР, т. 3, *Крес – минго*, София 1986, с. 411.

Беларуска-ўкраінскія, беларуска-чэшскія: бел. *маляр* 'той, хто фарбуе сцены, столь і пад.' – укр. *маляр* 1. 'мастак'; 2. = бел.: ва ўкраінскую, і ў беларускую мову слова запазычана праз польскую з ням. *Maler*, дзе мае абодва значэнні⁴⁶, але ў сучаснай беларускай мове слова *маляр* у значэнні 'мастак' не ўжываецца. Чэш. *malíř* таксама абазначае і 'мастак', і 'маляр'.

Магчымыя выпадкі, калі аманімічныя лексемы ў абедзвюх мовах з'яўляюцца запазычаннямі з адной мовы, а міжмоўная аманімія развілася за кошт унутрымоўнай аманіміі ці полісеміі.

Беларуска-ўкраінскія: бел. *гайдук* 1. 'у XV–XVIII стст. у паўднёвых славян паўстанец-партызан, які змагаўся супраць турэцкага іга', 2. 'выязны лакей' – укр. *гайдук* 1. = бел. 1; 2. 'салдат прыдворнай варты'; 3. = бел. 2; 4. 'народны танец'. У абедзве мовы слова запазычана з венгерскай праз польскую, дзе мела значэнні 'змагар супраць туркаў', 'лакей, слуга', 'салдат', а значэнне 'народны танец' развілося ва ўкраінскай мове самастойна.

2.2.2. Запазычанне з адной мовы патрапіла ў дзве мовы з рознымі значэннямі праз розныя мовы-пасрэдніцы.

Беларуска-балгарскія: балг. *лифт* 'паветраная вярэвочная лінія' – ад ням. *lift* 'тс', дзе ад англ. *lift* 'ліфт'⁴⁷ // бел. *ліфт* – 'пад'ёмная машына з кабінай для перамяшчэння людзей, грузаў у шматпавярховых дамах, шахтах і пад.' – з рус. *лифт*, якое з англ. *lift* 'тс'⁴⁸; балг. *гума* 'эластычны каўчукавы матэрыял' – праз фр. *gomme* і ням. *Gummi* ад лац. *simmi*⁴⁹ // бел. *гума* 'эластычны матэрыял, які атрымліваецца шляхам вулканізацыі каўчука' – магчыма, праз польск. *guma* ад лац. *simmi*⁵⁰.

Беларуска-чэшскія: бел. *сардэлька* 'тоўстая кароткая сасіска' < рус. *сарделька* 1. 'тоўстая кароткая сасіска', 2. ж. устар. 'тое ж, што *сардель*' < *сардель* 1. 'рыба сям. сельдцовых'; 2. 'тоўстая кароткая сасіска' < іт. *sardella* 'рыба' < лац. *sardina* 'рыба, якую лавілі каля сардзінскага ўзбярэжжа'⁵¹ – чэш. *sardelka* 'анчоус, сардзінка' < іт. *sardella* < лат. *sardina*⁵².

Беларуска-ўкраінскія: бел. *дыван* < польск. *dywan* 'дыван' < 'пакой, засцелены дыванами' < тур. *divan* 'двор, сход' // укр. *дыван* 'канапа' з той жа турэцкай, але праз рускую ці французскую мовы, дзе лексема абазначае мэблю⁵³.

2.2.3. У адну мову запазычаная лексема патрапіла непасрэдна з мовы-крыніцы, у іншую – праз мову-пасрэдніцу.

Беларуска-балгарскія: балг. *панталони* – 'верхняя вопратка, якая прыкрывае ногі і ніжнюю частку тулава да паясніцы' – з фр. *pantalons* 'штаны'⁵⁴ // бел. *панталоны* – 1. 'тое, што і штаны'; 2. 'частка ніжняй жаночай бялізны

⁴⁶ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 2, с. 565.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 434.

⁴⁸ ЭСБМ, т. 6, *op. cit.*, с. 13.

⁴⁹ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 294.

⁵⁰ ЭСБМ, т. 3, *op. cit.*, с. 114.

⁵¹ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 3, с. 562.

⁵² J. H o l u b, S. L u e r, *op. cit.*, s. 431.

⁵³ ЭСБМ, т. 4, *op. cit.*, с. 165.

⁵⁴ БЕР, т. 5, *op. cit.*, с. 48.

ў выглядзе трусаў свабоднага крою – праз рус. *панталоны* або польск. *rap-talony* з заходнееўрапейскіх моў⁵⁵; балг. *май* – ‘пяты месяц каляндарнага года’ – праз сярэднегрэчаскае *μαῖος* ‘тс’ з лацінскай⁵⁶ // бел. *май* 1. ‘пяты месяц каляндарнага года’; 2. ‘зелень для ўпрыгожвання’ – запазычанне з лацінскай *māius*⁵⁷; балг. *аванс* – 1. ‘грашовая сума, якая даецца ці бярэцца як перадаплата’; 2. ‘перадача ў спорце’ – з франц. *avance* ‘тс’⁵⁸ // бел. *аванс* – ‘грошы або іншыя маёмасныя каштоўнасці, што выдаюцца ў лік будучых плацяжоў’ – новае запазычанне з рускай мовы (як тэрмін), у рускай мове з пачатку XIX ст. з франц. *avance* (*avancer*) ‘тс’⁵⁹.

Беларуска-чэшскія: бел. *доза* ‘порцыя’ < ням. *Dose* ‘тс’ < галандск. *doos* ‘пачак, каробка, якая ўтрымлівае дозу, порцыю’ – чэш. *doza* ‘аздобленая ёмкасць’ < галандск. *doos*⁶⁰.

3. Этымалагічна-словаўтваральны тып. Лексічныя адзінкі гэтага тыпу этымалагічна ўзыходзяць да аднаго караня, а ўзнікненне аманімічных адносін паміж імі выклікана наяўнасцю ў іх складзе аманімічных афіксаў. Такія пары слоў могуць мець славянскі або запазычаны карань, які ў абедзвюх мовах будзе мець аднолькавае значэнне, але далучэнне аманімічных афіксаў будзе рабіць такія словы амонімамі.

Беларуска-балгарскія: бел. *запаведнік* ‘запаведнае месца’, вытворнае ад *запавет* ‘наказ нашчадкам’ + суфікс *-нік*, якое ў сваю чаргу ўтворана ад **vĕdati*⁶¹ // балг. *заповедник* ‘чалавек, які любіць загадваць, даваць распараджэнні’, утворанае ад наз. *заповед* ‘загад, распараджэнне’ + суфікс *-ник*; *заповед* – вытворн. ад **vĕd-*⁶². Цікава, што ў абедзвюх мовах суфікс *-нік* з’яўляецца шматзначным. У балгарскай мове ён, таксама як і ў беларускай, выкарыстоўваецца для абазначэння месца з пэўным прызначэннем (*рудник*, *утайник*, *рибарник*), а ў беларускай – для абазначэння асоб паводле сферы дзейнасці або характэрнай прыметы занятку (*будаўнік*, *заснавальнік*, *пачынальнік*), але ў выпадку са словам *запаведнік* / *заповедник* яны ўжываюцца ў розных значэннях. Такая ж сітуацыя з балг. *гримьорка* – бел. *грымёрка*, балг. *водител* – бел. *вадзіцель* і інш.

Пэўным чынам адрозніваецца ад апісанага вышэй „гісторыя” разыходжання ў значэннях балг. *барабанчик* // бел. *барабанчык*. У балгарскай мове гэтае слова мае значэнне ‘асоба, якая адмярае барабанам такт маршыравання’, а ў беларускай – ‘маленькі барабан’. Этымалагічна абедзве лексемы ўзыходзяць да казанска-татарскага *daraban*, да якога далучаецца аманімічны суфікс *-чик/-чык*, які ў балгарскай мове выкарыстоўваецца для ўтварэння

⁵⁵ ЭСБМ, т. 8, *Немарачь – Паяць*, Мінск 1993, с. 151.

⁵⁶ БЕР, т. 3, *op. cit.*, с. 615.

⁵⁷ ЭСБМ, т. 6, *op. cit.*, с. 165.

⁵⁸ БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 2.

⁵⁹ ЭСБМ, т. 1, *op. cit.*, с. 68.

⁶⁰ J. H o l u b, S. L u e r, *op. cit.*, s. 139.

⁶¹ ЭСБМ, т. 3, *op. cit.*, с. 297.

⁶² БЕР, т. 1, *op. cit.*, с. 603.

слова, якое называе асобу, а ў беларускай – для надання слову памяншальна-ласкальнага значэння.

Беларуска-чэшскія: бел. *школьнік* – чэш. *školník* ‘вартаўнік школы’, бел. *півавар* – чэш. *pivovar* ‘піваварня’, бел. *рыбалоў* – чэш. *rybolov* ‘рыбалка’, бел. *прачка* – чэш. *pračka* ‘пральная машына’, бел. *пашта* – чэш. *pošta* ‘пашта’, бел. *лішак* ‘збытак’ – чэш. *lišák* 1. ‘ліс’, 2. ‘хітрук’, бел. *жалязняк* ‘жалезная руда’ – чэш. *železnák* ‘чыгунны кацялок’, бел. гутарк. *худоба* ‘свойская жывёла’ – чэш. *chudoba* ‘беднасць, жабрацтва’, бел. *ляжак* 1. ‘ніжняе апорнае бервяно зруба’, 2. ‘гарызантальная частка дымохода’ – чэш. *ležák* I ‘лянівы чалавек’, *ležák* II 1. ‘вытрыманае піва’, 2. слэнг. ‘заляжалы тавар’.

4. Асобна варта сказаць пра граматычна-словаўтваральны тып адносін паміж лексэмамі, калі аманімічныя адзінкі, па-першае, адрозніваюцца часцінамоўнай прыналежнасцю, а па-другое, маюць у сабе аманімічныя афіксы.

Беларуска-балгарскія: балг. *завея* ‘дзеяс. пра вецер: пачаць дзьмуць’ – утвораны ад дзеяслова **zavějati* (першапачаткова ўзыходзіць да і.-е. **hwe(i)-*) з дапамогай прыстаўкі *за-* і канчатка дзеяслова I спражэння *-a*⁶³// бел. *завея* ‘завіруха’ – адддзеяслоўны назоўнік на *-а*, утвораны на базе прэфіксальнага **za-vě-ja-ti*⁶⁴. Як бачым, абодва словы з гістарычнага пункту гледжання ўтвораны ад аднаго кораня і маюць у сваім складзе падобныя словаўтваральныя фарманты, але гэтыя фарманты служаць утварэнню слоў розных часцін мовы.

Беларуска-чэшскія: бел. *гадка* (прыслоўе) – чэш. *hádká* ‘сварка’ (назоўнік).

Беларуска-ўкраінскія: генетычна звязаныя бел. *шмат* ‘вялікая колькасць, многа’ – укр. 1. = бел.; 2. ‘частка, кавалак’.

Для славянскіх моў такія выпадкі часцінамоўнай аманіміі магчымыя, але нешматлікія, прычым лексічнае значэнне таксама адрозніваецца, паколькі канверсія ў славянскіх мовах не вельмі распаўсюджаная. У межах адной часціны мовы найбольш частыя адрозненні ў родзе этымалагічна звязаных назоўнікаў:

беларуска-чэшскія: бел. *луска* ‘шкарлупіна’ (ж. р.) – чэш. *lusk* ‘стручок’ (м. р.); бел. *навала* 1. ‘нападзенне’, 2. ‘няшчасце’, 3. ‘многа, маса’ (ж. р.) – чэш. *nával* 1. ‘натоўп’, 2. = бел. 3; 3. ‘прыступ’, 4. перан. ‘прыліў’ (м. р.);

беларуска-ўкраінскія: бел. *стэп* (м. р.) – укр. *стэп* (ж. р.).

Нярэдкія і адрозненні ў ліку назоўнікаў, напрыклад, беларуска-чэшскія: бел. *пажыткі* ‘маёмасць’ (мн. лік) – чэш. *pažitka* ‘зялёная цыбуля’ (адз. лік); бел. *лазня* (адз. лік) – чэш. *lázně* 1. ‘лазня’, 2. ‘курорт’ (мн. лік).

Прычыны ўзнікнення міжмоўнай аманіміі можна падзяліць на два тыпы: узнікненне аманіміі адбылося праз выпадковае супадзенне планаў выражэння лексем, абсалютна не звязаных паміж сабой этымалагічна, або лексемы, якія супадаюць у плане выражэння, з’яўляюцца этымалагічна роднаснымі словамі. У першым выпадку гэта могуць быць як спрадвечныя

⁶³ *Ibidem*, с. 141.

⁶⁴ *ЭСБМ*, т. 3, *op. cit.*, с. 281.

лексемы, так і лексемы, запазычаныя з іншых моў. Такое супадзенне можна патлумачыць развіццём унутрымоўнай полісеміі і аманіміі і фанетычнымі асаблівасцямі мовы, г.зн. разыходжанне ў значэнні абумоўлена выключна знешнімі, выпадковымі фактарамі. Колькасна аманімічныя лексемы, якія не маюць агульнага паходжання, складаюць менш за трэцюю частку матэрыялу, які быў прааналізаваны па прымеце паходжання для кожнай з абраных пар моў.

У славянскіх мовах узнікненне аманіміі больш характэрна для лексем, якія маюць агульнае паходжанне. Тут варта асобна вылучыць спрадвечныя словы, якія ў працэсе нераўнамернага развіцця моў набылі іншыя значэнні. Пераважная большасць аманімічных пар лексем, прааналізаваных намі, мае агульнага славянскага продка. Такіх генетычна звязаных міжмоўных амонімаў найменшая колькасць у беларускай і ўкраінскай мовах: гэтыя мовы вельмі блізкія, самыя блізкія не толькі сярод разгледжаных моўных пар, але і ўвогуле сярод славянскіх моў. З гэтай прычыны выпадкі семантычнага супадзення фармальна падобных беларускіх і ўкраінскіх лексем больш верагодныя і частыя, чым выпадкі семантычных разыходжанняў паміж імі. Паміж беларускай і ўкраінскай мовамі склалася сітуацыя, нетыповая для іншых славянскіх моў: беларуска-ўкраінскія міжмоўныя амонімы часцей вынік выпадковага супадзення, чым рознага развіцця этымалагічна звязаных слоў.

Група міжмоўных амонімаў, якія, маючы агульнае паходжанне, з'яўляюцца запазычаннямі, колькасна меншая ў параўнанні з іншымі групамі. Разыходжанне ў значэннях такіх слоў можна патлумачыць або шляхам, якім слова патрапіла ў мову, або магчымасцю існавання ўнутрымоўнай полісеміі ці аманіміі ў мове-крыніцы, або працэсам самастойнага і незалежнага развіцця слова ў мове-рэцыпіенце.

Асобна неабходна сказаць пра групу амонімаў этымалагічна-словаўтваральнага тыпу. Гэта група спецыфічных амонімаў, якія, маючы аднолькавыя карані, уступаюць у адносіны аманіміі дзякуючы аманімічным афіксам. Да гэтай групы адносіцца найменшая колькасць прааналізаваных адзінак.

Tacciana Anikeenka, Alena Rudenka

An Origin-Based Typology of Interlingual Homonyms in Belarusian and Other Slavonic Languages

A b s t r a c t

This article examines interlingual homonyms in Slavonic languages with regard to their origin. A typology of homonyms is developed on the basis of the genetic principle for three pairs of Slavonic languages (Belarusian and Southern Slavonic, Belarusian and West Slavonic, Belarusian and Eastern Slavonic). According to the authors, interlingual homonyms with general Slavonic stems are the most widespread ones, borrowed homonyms with different meanings are not so common, and words with homonymous affixes are the least abundant.